

A ORACIÓN DA MONTAÑA. VALENTÍN PAZ-ANDRADE, ANACRONÍAS E UCRONÍAS DUN POETA RESCATADO

Gregorio Ferreiro Fente

Resumo: A homenaxe a Valentín Paz-Andrade no Día das Letras Galegas de 2012 propiciou a exhumación dunha copiosa obra poética inédita deste polifacético escritor e intelectual. O obxectivo do presente relatorio é, agora que coñecemos o legado poético de Valentín Paz-Andrade na súa totalidade, realizar unha pequena incursión na súa biografía como poeta, poñendo o acento en que se tratou dun periplo certamente peculiar que estivo caracterizado pola existencia de múltiples anomalías.

Abstract: The tribute to Valentín Paz-Andrade on the 2012 Galician Literature Day led to the exhumation of copious hitherto unpublished poetry of this versatile writer and intellectual. The aim of this paper is, now that Valentín Paz-Andrade's poetic legacy is known in full, to delve into his biography as a poet, focusing on a peculiar journey that was defined by several anomalies.

Palabras chave: literatura galega, poesía do século XX, vangardas, edición literaria, poesía inédita, Valentín Paz-Andrade.

Key words: Galician literature, XXth century poetry, avant-garde, literary publishing, unpublished poetry, Valentín Paz-Andrade.

Habería que ser certamente moi rigorosos e teríámonos talvez que remontar a moitas décadas atrás para dar cun ano no que da celebración do Día das Letras Galegas non tivesen resultado descubertas valiosas e orixinais sobre o legado literario da persoa homenaxeada. Nalgunha ocasión mesmo ocorreu que o auténtico achado o constituíu a propia persoa á que se lle rendeu a homenaxe, pois casos houbo de recuperación dalgún escritor ou escritora que ata entón permanecera relegado, sen sabermos moi ben por que, ao ostracismo do ensaio universitario ou ás notas ao rodapé dos manuais especializados.

Valentín Paz-Andrade non fai parte deses persoeiros da cultura de noso que atoparon a redención histórica grazas ao Día das Letras Galegas, pero necesario parece tamén aceptar que, de non se dar esa feliz circunstancia, quedaría sen aquilatar, por moito tempo, a súa verdadeira dimensión intelectual e literaria. Afortunadamente, ese día chegou para Paz-Andrade en 2012 e, como consecuencia, ao longo deste ano non deixaron de aparecer textos inéditos da súa autoría e ensaios sobre a súa vida e obra que nos están permitindo facer, con moita maior fidelidade do que nos era posible ata agora, o relato dos traballos e dos días deste home senlleiro, polifacético e laborioso ao que é de xustiza recoñecerlle contribucións ben relevantes ao noso sistema cultural e literario.

Aínda correndo o risco de parecer que pretendo levar a auga para o meu muíño, creo non faltar á verdade se afirmo que o maior e máis sorprendente achado deste Día das Letras Galegas tivo lugar no eido da poesía. Ata este ano, a imaxe máis comunmente bosquexada de Valentín Paz-Andrade fora a dun home intelixente e de espírito inqueda ao que non lle resultaran alleos certos afáns literarios que quedaran materializados en propostas, en ocasións, ben logradas que os seus coetáneos chegaran a aplaudir unanimemente. Así a todo, tanto os seus biógrafos coma os historiógrafos e críticos literarios foron especialmente propensos a lle regatear atencións á súa produción en verso, ao vulgaren, talvez, que esta obra era o froito dun xogo de evasión ou de simple divertimento de alguén de quen non cabería esperar, por tesitura vital, inclinacións intelectuais e actividades profesionais, unha acesa paixón pola expresión poética.

Haberían de seguir así as cousas despois deste Día das Letras Galegas de non se ter producido o feito, en boa medida non agardado, da exhumación dunha copiosa obra poética da súa autoría que permanecera inédita durante décadas ou mesmo, nalgún caso, durante máis de medio século. Todo este tesouro é o que se recolle en *Poesía completa*, de Valentín Paz-Andrade, que a editorial Xerais vén de publicar hai escasamente 6 meses con edición literaria ao meu coidado¹. Trátase dun volume de máis de 700 páxinas onde, xunto aos tres poemarios e mais ao monllo de poemas soltos editados en vida do autor, se fai pública unha vizosa obra, ata este momento nunca dada ao prelo, formada por sete libros de poemas completos, outros dous fragmentarios, así como por algunha composición solta máis.

Non é o obxecto deste relatorio valorar nel o alcance da exhumación. Con todo, cómpre que faga mención, aínda que sexa con brevidade e a modo de exem-

1 Paz-Andrade, Valentín (2012): *Poesía completa*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia. Limiar, edición e notas: Gregorio Ferreiro Fente.

plo, a un feito ben elocuente da relevancia deste descubrimento: os tres primeiros libros inéditos cos que se abre a *Poesía completa*, escritos entre 1937 e 1939, constitúen o maior *corpus* individual coñecido ata a data de poesía en galego deste período (o da Guerra Civil) tan ermo da nosa literatura², e só por ese motivo, que non sería nin de lonxe o único salientable, Valentín Paz-Andrade terá dereito a ocupar con todo merecemento, a partir de agora, un lugar senlleiro dentro da historiografía literaria galega.

No entanto, a miña intención aquí, neste congreso, é, como acabo de dicir, outra distinta á de analizar e valorar o legado poético de Valentín Paz-Andrade, agora que o coñecemos na súa totalidade. O que realmente pretendo é facer unha pequena incursión na súa biografía como poeta, poñendo o acento en que se tratou dun periplo certamente anómalo que estivo caracterizado pola existencia de múltiples anacronías (estilísticas, editoriais e outras), e do que é posible realizar un relato contrafactual sobre o que puidera ter sido e non foi de se teren dado circunstancias históricas distintas ás que lle tocou a el vivir.

RELATO BREVE DA PECULIAR HISTORIA DO CANTOR

Como poeta, Valentín Paz-Andrade daríase a coñecer publicamente en 1953, cando andaba, xa que logo, polos 55 anos de idade. Faríao cos poemas “Labrador”, “A voz do vento” e “O río cego”, que aparecerían recollidos en *Panorama de la poesía moderna española*, unha antoloxía ben meritosa e pioneira, publicada en Buenos Aires por Enrique Azcoaga, na que se lle daba cabida á obra en lingua galega dun xeneroso número de poetas de noso³. Foi a de Paz-Andrade, pois, unha aparición serodia –non era, certamente, a súa unha voz xuvenil–, pobre en número e afastada xeograficamente de Galicia.

Case dous anos máis tardaría en editarse, tamén en Buenos Aires, o que habería de ser o seu primeiro libro de poemas, *Pranto matricial* (1955), unha sentida elexía en seis cantos, conmemorativa do quinto cabodano de Castelao. No mesmo ano 1955, no entanto, os lectores galegos terían ocasión –por fin– de descubrir a faceta poética deste escritor nado, en Lérez, en 1898. Sería a través da *Escolma de poesía galega IV. Os contemporáneos*, de Francisco Fernández del Riego,

2 Os títulos destes tres libros son: *A serra. Cantos do desterro branco*; *Sangue na neve. Etopea da serra e Cantos da aguiá e do lobo*.

3 Editorial Periplo, Buenos Aires, 1953. O antólogo presenta o poeta deste xeito lacónico: “Nace en Pontevedra en 1900. Abogado. Se publican por primeira vez sus versos. Reside en Vigo”. Esta obra foi pioneira no panorama literario español da época, pois nela publicábanse conxuntamente, por primeira vez dende o remate da guerra, poetas tanto do interior coma do exilio. Sobre esta cuestión véxase tamén o artigo do profesor Xesús Alonso Montero “O primeiro antólogo de Paz Andrade”, *Culturas en La Voz de Galicia* (21/07/2012), p. 11.

obra auroral na que se compilaban dous dos poemas de *Pranto matricial* (“O teu destino” e “Cando ti volvas”) e outros tres máis que compuxera, en febreiro do mesmo ano da publicación da *Escolma*, durante unha viaxe que fixera a Colombia por motivos profesionais. Dado que a mostra ofrecida resultaba ben cativa –a propia, en calquera caso, dun libro con finalidade antolóxica–, é moi probable que os lectores máis atentos repararan especialmente na nota explicativa de Emilio Álvarez Blázquez que precedía os poemas, onde se informaba de que “outros versos, ademais distes [en referencia aos antologados], conocemos nós, escoitados na dubidosa paz das tertulias e na aberta intimidade do fogar do poeta, dende onde se olla o mar”.

O seu segundo libro de poemas non vería a luz ata oito anos despois, cando, xa con 65 anos de idade, publica, en 1963, *Sementeira do vento* na editorial Galaxia de Vigo. A este poemario seguiríalle, transcorridos outros dezaseis anos dende aquela, *Cen chaves de sombra* (1979), a que constituiría practicamente a súa derradeira achega poética de relevancia antes do seu falecemento, ocorrido o 19 de maio de 1987.

Esta era, a grandes trazos, a biografía poética (pública) de Valentín Paz-Andrade ata 2012, un relato fragmentario, como sabemos agora, no que ficaba oculta, en non pequena medida, a historia real dun poeta que, durante case 50 anos, fora tecendo, en segredo, unha obra extensa e valiosa que nunca se chegara a editar e da que apenas tiñamos noticia. De feito, agás as persoas que formaran parte do seu círculo máis íntimo –lémbrense as palabras de Emilio Álvarez Blázquez–, case ninguén coñecía a auténtica historia do seu periplo poético.

En realidade, Valentín Paz-Andrade non iniciara a súa actividade poética en ou arredor de 1953, ano da publicación da antoloxía de Enrique Azcoaga, senón dezaseis anos atrás, mentres se esforzaba por saír con vida do procaz averno da Guerra Civil. Fora, exactamente, en xaneiro de 1937, data en que se vira forzado a agocharse, despois de vivir diferentes peripecias, en Requeixo de Queixa, unha confinada e pouco humanizada aldea situada na cara occidental da Serra de Queixa. Alí, aguilloado por traumas, frustracións e medos, tería lugar o inesperado acontecemento: coma a auga que brota nun manancial, xurdía en Valentín Paz-Andrade a necesidade, por vez primeira sentida na súa vida (con 39 anos de idade), de se expresar poeticamente. Non é de estrañar, por tal motivo, que un dos poemas-proemio co que abre *A serra. Cantos do desterro branco*, o primeiro dos poemarios que constrúe cos materiais daquel período, sexa un soneto no que relata a experiencia do seu nacemento á expresión poética.

O cantor

Como a montaña eu era mudo dende a nacencia
para o mester das musas e os acordes do verso;
a voz brindaba aos ritmos calados da conciencia
na toga do dereito contra a lei do reverso.
Como a auga nas canles ergue o seu son adverso
e nos libres océanos esqueceu a cadencia,
a clausura das neves no seu silencio terso
abriu as veas líricas da miña subconsciencia.
A libertá fermento das xestas fazañosas,
non é cal a saudade do ben morto a ferida,
que fecunda no sangue as sementes da alma,
e fai do sentimento as curas milagrosas,
solda con cicatrices de recordos a vida
e o corazón profesa ao rito que a ensalma.

Que Valentín Paz-Andrade escribira poesía durante os anos da Guerra Civil era xa coñecido antes de 2012. Sabíase que, do producido durante o transcurso do desterro forzado, Valentín Paz-Andrade dera á luz un pequeno número de poemas: doce, exactamente, que intercalara, con indicación da data e do lugar de composición, entre os outros poemas de factura posterior incluídos en *Sementeira do vento* e *Cen claves de sombra*⁴. Tras a exhumación dos seus inéditos, agora sabemos tamén que a estes doce convén engadirlle unha decena máis, inseridos nestes dous poemarios sen datación ou con anotación expresa dunha data posterior, que teñen o seu antecedente inspirador ou son versión máis ou menos modificada doutras composicións daquela época. Constituían estes poemas, certamente, un intento de rescatar do naufraxio unha parte, por pequena que fose, dunha obra amada e ollada con satisfacción polo seu autor. Esa é a conclusión á que debemos chegar de atérmonos ao feito obxectivo de que os documentos que chegaron ata nós nos que se conservan transcritos os tres poemarios deste período son auténticos libros, limpamente mecanografados e formalmente elaborados con rigor, que o autor debeu preparar pensando na súa publicación nun momento dado.

4 O 15 de decembro de 1999 abordei esta cuestión nunha mesa redonda nas Xornadas de Estudo e Debate “Guerra Civil (1936-1939) e Literatura Galega” que, baixo a dirección do profesor Xesús Alonso Montero, organizou o Consello da Cultura Galega. Co título de “Valentín Paz-Andrade: poemas escritos na guerra”, este relatorio saíra publicado en Xesús Alonso Montero / Miro Villar (eds.), *Guerra Civil e literatura galega (1936-1939)*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia, 2006, pp. 63-69. Un estudo rigoroso do conxunto destes doce poemas realizouno posteriormente Xoán Carlos Domínguez Alberte en “A montaña na poesía de Valentín Paz-Andrade”, *A Trabe de Ouro* 78, 2009, 249-263.

Dende aquel xaneiro de 1937 e ata practicamente o ano da súa morte, Valentín Paz-Andrade non deixaría de escribir poesía. Para un home coma el que crecera, se formara e exercera de cidadán en tempos ben máis luminosos é seguro que o exercicio poético puido chegar a converterse nun espazo de evasión e nunha postura de non claudicación ante o ensimesmamento autista, a violencia tantas veces excéntrica e a vulgaridade badoca dunha ditadura eterna. O resultado desa actividade é toda a obra que publicou en vida e tamén a numerosa poesía restante que se acaba de rescatar este ano para o gozo de todos nosoutros.

ANACRONÍAS E UCRONÍAS DUN POETA RESCATADO

Ata o momento presente, a historiografía literaria afiliou, unanimemente e sen maiores disensións, a Valentín Paz-Andrade no grupo de escritores que, nados arredor de 1900, Ricardo Carballo Calero, aplicando un criterio estritamente natalicio, chamou Novecentistas, e que outros historiadores da literatura, máis inclinados cara a argumentos de natureza constitutiva ou editorial, denominaron Xeración do 25 (Xosé Luís Méndez Ferrín) ou Xeración do 22 (Arcadio López-Casanova). Aquí é onde batemos xa co primeiro atranco á hora de abordarmos a figura de Valentín Paz-Andrade. Polo ano de nacemento, o poeta de Lérez adscribíese de cheo nos Novecentistas, pero, como xa se dixo máis arriba, careceu de obra publicada (máis exactamente, non desenvolveu a máis mínima actividade poética) con anterioridade ao estalido da Guerra Civil. Por tal motivo, resulta o seu, en certa medida, un caso excepcional nos poetas desta xeración, pois, aínda que entre os escritores novecentistas houbo exemplos, coma os de Ánxel Johán ou Xosé Otero Espasandín, que non chegaron a editar ningún libro de poemas antes de 1936, a case totalidade destes si haberían de dar a coñecer retallos da súa obra en revistas e diarios no transcurso das décadas de 1920 e 1930.

A particularidade de que Valentín Paz-Andrade non escribise poesía durante esa etapa non debe inducirnos a pensar, porén, que el fose alleo ao discurso dunha xeración que se habería de definir por profesar unha actitude máis ou menos rupturista fronte aos modos de poetizar precedentes e mais por enxertar na poesía nacional as linguaxes das vangardas que imperaban en Europa naquela altura. Valentín Paz-Andrade participaría, aínda que de forma indirecta, neste proceso e sería coñecedor de primeira man de todo o que estaba a acontecer. De feito, durante a súa aventura épica como director de *Galicia. Diario de Vigo* (1922–1926), asistirá, en lugar privilexiado, ao acto no que entraba en escena no noso país unha nova forma de concibir a arte poética. Era práctica común aínda daquela que as principais cabeceiras lle deran cabida á creación literaria entre as súas páxinas, e *Galicia* destacaríase neste aspecto de xeito notable, especialmente a partir do momento en que, en outubro de 1923, aparece, neste

xornal, “Domingos literarios de Galicia”, unha sección na que publican prosas e versos, for cal for a súa adscripción estética ou raíz xeracional, algúns dos escritores vivos máis relevantes, incluídos os poetas vangardistas. Sirva de exemplo para fundamentar o dito que en *Galicia* escriben Ramón Cabanillas e Antonio Noriega Varela, pero tamén Luís Amado Carballo e Manuel Antonio, ao tempo que Álvaro Cebreiro, coasinante canda este último do manifesto *¡Máis alá!* (1922), colabora con Castelao nos labores gráficos do xornal. Así pois, é de supoñer que Valentín Paz-Andrade, sen exercer aínda de poeta, estaba plenamente instalado na realidade literaria do seu tempo e, en consecuencia, era coñecedor polo miúdo das tensións e das mudanzas que se estaban a producir na estética e mesmo na concepción da arte poética, en oposición a un discurso tradicional decimonónico que continuaba operante nalgúns dos autores de máis sona.

A primeira poesía de Valentín Paz-Andrade é filla desta tensión entre poesía “nova” e “vella” que el tan ben coñece. O lector ou lectora que se debruce nos versos que o poeta de Lérez escribe durante a Guerra Civil non percibirá que estes sexan o resultado dunha actitude decididamente rupturista ou de vangarda ao xeito de Manuel Antonio, pois o caso do autor de *De catro a catro* foi, sen dúbida, única e careceu de parangón na literatura galega do seu tempo. Resulta evidente que Valentín Paz-Andrade se vale, nestes seus primeiros intentos de poetización, dos vimbios que lle ofrecen as linguaxes das vangardas ou, máis exactamente, das propostas destas linguaxes que os poetas galegos da súa xeración abrazaran con maior entusiasmo, pero faríao, como tamén a maior parte destes, sen renunciar ao legado tradicional, for de raíz culta ou popular, sobre o que experimenta e innova.

Como consecuencia disto, non resulta nada doado atribuírlle unha influencia única, aínda que, tanto por afinidades temáticas e formais como polas características das metáforas e imaxes que crea, faise patente a existencia, no Valentín Paz-Andrade que está a poetizar na Serra da Queixa, dunha especial querenza polo Imaxinismo. Tal foi a fascinación que produciu a obra de Amado Carballo nos seus coetáneos que se pode afirmar que non existiu poeta desa xeración que, dun xeito ou doutro, non mostre pegadas epigonais do autor de *Proel*. Valentín Paz-Andrade non sería, de certo, unha excepción: imaxinista é o núcleo da súa poesía deste período e entre os versos de Amado Carballo e os del existe un claro encabalgamento. No entanto, este imaxinismo, así como o animismo hillozoísta que resultan perceptibles na súa obra destes anos, mostran unhas peculiaridades que o afastan unha miga de Luís Amado Carballo e que o aproximan máis netamente ao seu tío Juan Bautista Andrade (Lérez, 1879 –*ibidem*, 1930), persoa moi importante na formación de Valentín Paz-Andrade dende a infancia e poeta cuxa obra, enteiramente en castelán, exercera, na década dos anos 1920, unha

grande influencia nos escritores imaxinistas galegos, inclusive, moi probablemente, en Luís Amado Carballo. De feito, a sensualidade que emana das imaxes impresionistas deste último rara vez se percibe nos versos de Paz-Andrade, quen, pola contra, ofrece unha emoción máis franciscana e dolorosa. Neste sentido, non se debe pasar por alto que os estímulos que están a actuar no poeta Valentín Paz-Andrade dimanan dunha experiencia vital traumática que o arrastra cara a unha percepción pouco gozosa da natureza, de tal xeito que os animais, as plantas, as condicións climáticas e os modos de vida das persoas (que aquí tamén fan parte da natureza) se converten no referente alegórico a través do que el expresa o seu padecemento psíquico e físico.

En calquera caso, o que en realidade interesa aquí subliñar é a anacronía deste exercicio poético, cuxo problema fundamental radicou en que, cando Valentín Paz-Andrade o realizou (entre 1937 e 1939) e, en especial, cando o publicou (moi parcialmente, en 1963 e 1979), era, nun e noutro caso, “fóra da hora”; isto é, en disonancia coas correntes e cos gustos imperantes no momento. As estéticas vangardistas de comezos de século xa naufragaran, en non pequena medida, na década de 1930, e en 1963 e 1979 constituían, sinxelamente, unha referencia historiográfica sen efectos nin afectos. Valentín Paz-Andrade sábeo, e de aí que, á hora de elixir poemas daquel período para incluílos en *Sementeira do vento* e en *Cen chaves de sombra*, se decante maioritariamente por composicións cuxa marca vangardista está atenuada ou que, sinxelamente, non existe.

Na década de 1950, Valentín Paz-Andrade inicia unha nova viaxe poética, un camiño que vai percorrer practicamente en solitario e, en certo sentido, en dirección contraria aos poetas novos e vellos que, por aqueles anos, renacen á expresión poética, despois do longo silencio forzado, cunha lírica orientada cara ás angustias existenciais, os sentimentos relixiosos, as preocupacións íntimas ou as mensaxes con algún aceno social incipiente. A poética que lle vai servir de inspiración a Valentín Paz-Andrade nesta etapa procederá do modelo de Pablo Neruda en *Canto general* (1950). Valentín Paz-Andrade emparentará co poeta chileno temática e estilisticamente para compoñer *Pranto matricial*, pero beberá desta fonte aínda con maior degoxo cando, tamén en 1955, escribe *Canto do pobo disperso*. Neste poema épico en sete cantos, coma nos poemarios posteriores desta mesma estirpe *Canto reuncial de Galiza* (1980) e *Áurea ora de Galiza* (1984), Valentín Paz-Andrade pon a mirada na historia de Galicia, acto de esculca que realiza, como Neruda en *Canto general* en relación con América, non dende o punto de vista dun historiador, senón do vate cantor e recreador de mitos que impele a mudar a historia, a actuar sobre ela. Detrás deste proxecto poético de Valentín Paz-Andrade está o propósito ideolóxico e pedagóxico de afirmar a existencia dun pobo, ao que se dirixe para incitalo a conquistar a historia que lle fanaron no pasado e que agora lle negan.

Por desgraza, todo este exercicio poético, ao igual ca o anterior, estaría destinado ao silencio ou á recitación privada ante os amigos ou, no mellor dos casos, a unha publicación fragmentaria e descontextualizada. E neste último caso, ademais, estes poemas, cando chegaron a ver a luz, bateron co problema de que a súa recepción se habería de producir de forma anómala. Había, á fin e ao cabo, unha desconexión entre a proposta poética de Valentín Paz-Andrade e os gustos, os intereses e os saberes dun público lector que non se sentía nin cómplice nin receptivo con ela porque estaba obrigado a internarse nun discurso e nuns códigos que non eran certamente os seus.

* * *

O drama da Guerra Civil de 1936 supuxo para Valentín Paz-Andrade o descubrimento dunha inclinación á expresión poética que non presentira nunca antes e que, dende entón e ata practicamente o momento da súa morte, habería de constituír nel unha necesidade á que lle acabaría dando resposta cunha obra de innegable mérito. Pero as mesmas circunstancias que lle supuxeran unha revelación vital, ao xeito dun Paulo de Tarso que cae do cabalo, tornariáanse finalmente na pexa que lle impediría desenvolver con normalidade e consumir con éxito tal proxecto poético. Como todos os escritores coetáneos seus, Valentín Paz-Andrade sería vítima da destrución dun sistema literario que, aínda estando en proceso de construción antes de 1936, posuía condicións abondo favorables para que el (ou calquera outro escritor) puidese levar a cabo e prolongar no tempo a empresa que se propuxese. Porén, como é sabido, todos os ventos se confabularon para conducir a nave da historia cara a outro porto.

Malia as adversidades, Valentín Paz-Andrade lograría salvar algunhas cousas do naufraxio, pero levaría sempre consigo a sensación de amargura que produce a vivencia das oportunidades perdidas. Unha amargura que lle expresaba, deste xeito, ao seu amigo, exiliado na Arxentina, Xosé Núñez Búa nunha reveladora e conmovedora carta datada o 5 de xaneiro de 1965, dous días antes de se cumprir o décimo quinto cabodano de Alfonso Daniel Rodríguez Castelao, símbolo perenne daquel desastre:

O parágrafo primeiro da túa carta rabúñalle a un a conciencia. Queres dicir que eu son un valor literario desenvolvido a medias. A outra metade representa o hemisferio da frustración, segundo ti esmigallado pola prosa xudicial e a prosa dos negocios. No caso de que tiveras razón, o segredo estaba en descubrila a tempo, e que as circunstancias foran naquel intre propicias á expansión do pensamento xerador. Nin un descobre moitas veces, na súa sazón, aquilo que pode chegar a facer, á medida da súa capacidade de creación, nin aínda

feito con oportunidade tal descubrimento, se pode moitas veces converter as potencias en realidades. Como as circunstancias non as invente un, e ten que loitar aínda contra elas, o problema non é tan sinxelo como puidera parecer. O ano trinta e seis non foi un ano calquera pra nós. Despois de resistir o seu brutal impacto, e a cerrazón que espallou sobre dos nosos horizontes, un ten que darse por contento, se pode salvar algo daquilo que xustifica a súa presenza no mundo⁵.

5 Portela Yáñez, Charo e Isaac Díaz Pardo (eds.) (1997): *Valentín Paz-Andrade. Epistolario*. Sada: Edicións do Castro, 178-179.